

Judaika w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego

Żydzi odgrywali ważną rolę w życiu Tomaszowa Mazowieckiego od początków istnienia miasta do II wojny światowej. Już założyciel osady przemysłowej, Antoni hr. Ostrowski, nie czynił żadnych przeszkód osiedlaniu się ludności różnych wyznań i narodowości¹. Jedynie w latach 1844-1862, zgodnie z ówczesnymi przepisami rosyjskimi, istniał specjalny rewir dla Żydów, obejmujący ulice: Jerozolimską, Polową (dziś Polna), Bożniczą (dziś Bohaterów Getta Warszawskiego), Mojżesza (dziś Stolarska), Handlową (dziś Berka Joselewicza), Kramarską (dziś Grunwaldzka) i Wschodowa (dziś Wschodnia)².

Przy ul. Bożniczej zbudowano pierwszą, drewnianą synagogę i cheder. Nowa, tzw. Wielka Synagoga, powstała w latach 1864-1878. W Tomaszowie były też dwie mykwy (łąźnie rytualne); jedna z nich (przy ul. Tkackiej 10) była wykorzystywana jeszcze po II wojnie światowej jako łaźnia miejska³. Dziewiętnastowieczny Tomaszów kształtował się więc jako miasto wielokulturowe, zamieszkałe przez Polaków, Żydów i Niemców (znacznie mniejsze znaczenie miały inne narodowości, jak Rosjanie, Ukraińcy czy Czesi). Proporcjonalny udział poszczególnych grup narodowościowych zmieniał się z biegiem czasu, co związane było z nierównomiernym nasileniem osadnictwa, jak również przyłączaniem do Tomaszowa kolejnych obszarów.

W 1913 roku na ogólną liczbę 30 268 osób (39,7%) stanowiła ludność stała, 15 340 osób (50,7%) ludność niestała, 1916 osób (9,6%) cudzoziemcy⁴. Wśród mieszkańców stałych dominowali Żydzi – 50,4%, Niemcy – 25,5%, Polacy – 23,9%, a wśród niestałej: Polacy – 43,4%, Żydzi – 29,1%, Niemcy – 25,1% i Rosjanie – 2,2%⁵. W roku 1914 w mieście żyło: 34,5% Polaków; 34% Żydów; 29,8% Niemców. Po 1918 r., w związku z włączeniem w granice miasta okolicznych miejscowości, rosła proporcjonalna przewaga Polaków (53% w 1921 r., 63% w 1931 r.)⁶.

Żydzi byli założycielami wielu zakładów przemysłowych w mieście, takich jak np. Fabryka Sukna Hilarego Landsberga, Manufaktura Sukna Jakuba Halperna, Starzycka Fabryka Wyrobów Sukiennych (później Sukna i Kortów) Zusmana Bornsteina, Tomaszowska Fabryka Sukna Dawida Bornsteina, Fabryka Sukna Samuela Steinmana i Artura Aronsona, Starzycka Manufaktura Dywanów Majera Bera Szepsa, (później jego syna Bolesława vel Borucha

¹ Jak wielokrotnie podkreślał sam A. hr. Ostrowski, Żydzi odegrali istotną rolę w rozwoju Tomaszowa Mazowieckiego, organizując handel oraz dostarczając materiały do produkcji sukiennej. Skład potrzebnych do produkcji artykułów zorganizował już w 1822 r. Rafał Safier; R. Kotewicz, *Antoniego Ostrowskiego program emancypacji Żydów*, „Studia Historyczne” 1992, z. 3, s. 334.

² K.T. Witczak, *Spółeczeństwo żydowskie Tomaszowa Mazowieckiego w okresie zaborów*, [w:] *Historia tomaszowskich Żydów*, red. A. Kędziński, Tomaszów Mazowiecki 2012, s. 9.

³ <http://pasazepamieci.pl/pl/tomaszow-mazowiecki/> [dostęp: 25.09.2018].

⁴ J. Góral, R. Kotewicz, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788-1990*, Tomaszów Mazowiecki 1992, s. 178.

⁵ M. Nartonowicz-Kot, *Wielokulturowość i wielonarodowość społeczeństwa Tomaszowa Mazowieckiego na przestrzeni wieków (XIX-XX)*, [w:] *220 lat Tomaszowa Mazowieckiego. Materiały z sesji naukowej 16 września 2008 r.*, red. W. Bogurat, A. Wróbel, A. Kędziński, Tomaszów Mazowiecki 2008, s. 33; K. T. Witczak, *Spółeczeństwo żydowskie Tomaszowa Mazowieckiego w okresie zaborów*, [w:] *Historia tomaszowskich Żydów*, red. A. Kędziński, Tomaszów Mazowiecki 2012, s. 8.

⁶ <http://pasazepamieci.pl/pl/tomaszow-mazowiecki/> [dostęp: 25.09.2018].

Szepsa), Fabryka Wyrobów Sukiennych Chaima Rubina⁷. Spolonizowani przedstawiciele tej mniejszości (neofici), inżynierowie Feliks Wiślicki i Michał Hertz stworzyli także największy zakład w Tomaszowie Mazowieckim – Tomaszowską Fabrykę Sztucznego Jedwabiu⁸.

W latach międzywojennych Żydzi stanowili nieco mniej niż jedną trzecią ludności miasta. Zajmowali wszystkie szczeble drabiny społecznej. Byli właścicielami fabryk, przedstawicielami wolnych zawodów (w tym ok. 70% tomaszowskich lekarzy i 100% dentyków), nauczycielami, rzemieślnikami i robotnikami. Wielu tradycyjnie zajmowało się handlem i rzemiosłem⁹, kontrolując te gałęzie gospodarki miasta w ok. 80%. W rzemiośle zdominowali kilka profesji, m.in. krawiectwo, piekarstwo, szewstwo, cholewkarstwo, rzeźnictwo¹⁰. Wydawali swoje pisma, jak drukowane w jidysz tygodniki „Tomaszower Cajtung” (1928-1932, mutacja piotrkowskiej „Unzer Cajtung”), „Tomaszower Wochenblat” (1928-1939?), „Tomaszower Najer Folksblat” (1933?), „Tomaszower Wort” (1936-1938?) i dwujęzyczny miesięcznik społeczno-literacki „Tomaszów” (1936)¹¹; zasymilowani przedstawiciele tej mniejszości wydawali też pisma w języku polskim, skierowane do ogółu tomaszowian: „Kurier Tomaszowski” (1921), „Echo Mazowieckie” (1926-1928) i „Biuletyn Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu (1936-1938)¹². Nieobca była im aktywność polityczna. W Tomaszowie reprezentowane były wszystkie nurty żydowskiego życia politycznego – religijni ortodoksi, dążący do zbudowania niepodległego Izraela syjoniści oraz lewicowi bundowcy, przyszłość Żydów widzący w kulturalnej autonomii w krajach diaspory; niektórzy zbuntowani przedstawiciele młodego pokolenia zasilali szeregi nielegalnej Komunistycznej Partii Polski. Do kolejnych Rad Miejskich wchodził żydowski radni. Już w pierwszej Radzie (wybranej w 1917 r.) było ich 10 na 24 radnych. W wyborach samorządowych 1934 roku Bund (Ogólnożydowski Związek Robotniczy) wystąpił nawet razem z Polską Partią Socjalistyczną¹³, choć wspólne listy polsko-żydowskie wystawiano rzadko¹⁴.

Funkcjonowało w mieście też wiele instytucji i stowarzyszeń społeczno-kulturalnych. W 1908 r. założono Żydowskie Muzyczno-Literackie Stowarzyszenie „Hazomir”. W latach 20. XX w. powstało kilka organizacji sportowych, jak Robotniczy Klub Sportowy „Jutrznia” (ul. Polna 3) i Klub Sportowy „Hapoel” (ul. Jeziorna 20 – dziś ul. Farbiarska)¹⁵.

⁷ S. Ostrowski, dz. cyt., s. 24-26.

⁸ Tamże, s. 27.

⁹ Zob.: *Żydowska aktywność gospodarcza w Tomaszowie Mazowieckim*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/t/525-tomaszow-mazowiecki/103-handel-przemysl-uslugi/90906-zydowska-aktywnosc-gospodarcza-w-tomaszowie-mazowieckim> [dostęp: 19.09.2018].

¹⁰ S. Ostrowski, *Żydzi w życiu gospodarczym Tomaszowa Mazowieckiego w okresie międzywojennym*, [w:] *Historia tomaszowskich Żydów*, red. A. Kędziński, Tomaszów Mazowiecki 2012, s. 22-23.

¹¹ B. Jastrzębski, *Dzieje prasy Tomaszowa Mazowieckiego do 1939 r. Pisma lokalne i mutacje*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum” 1995, nr 6, s. 80-81, 87-88, 91-92. Zob. też K. T. Witeczak, *Słownik biograficzny Żydów tomaszowskich*, Łódź-Tomaszów Mazowiecki 2010, s. 29, 38, 196, 222.

¹² B. Jastrzębski, dz. cyt., s. 77, 79, 90.

¹³ M. Nartowicz-Kot, *Życie polityczno-społeczne żydowskiej ludności Tomaszowa Mazowieckiego w okresie międzywojennym*, [w:] *Historia tomaszowskich Żydów*, red. A. Kędziński, Tomaszów Mazowiecki 2012, s. 46.

¹⁴ Podobna sytuacja wystąpiła wówczas w pobliskim Piotrkowie Trybunalskim; zob. D. Warzocho, *Udział mniejszości żydowskiej w Radzie Miejskiej Piotrkowa Trybunalskiego (1919-1939)*, cz. 2, *Lata 1934-1939*, „Almanach Historyczny” 2013, t. 15, s. 46-49.

¹⁵ J. Podolska, *Spacerownik. Śladami Żydów ziemi łódzkiej*, Łódź 2010, s. 149.

Tragiczny los ludności żydowskiej przyniosła II wojna światowa i okupacja Niemiec hitlerowskich. Obłądana ideologia rasistowska prowadziła do izolacji, a następnie zorganizowanej zagłady polskich Żydów. Już w październiku 1939 r. spalono Wielką Synagogę (przy ul. Handlowej 7, dzisiejszej ul. Berka Joselewicza), a miesiąc później mniejsze bóżnice przy ul. Wojciechowskiego 50 (dziś ul. Warszawska) i Jerozolimskiej 17¹⁶. Tomaszowskie getto, w którym przebywało ok. 15 tys. Żydów, powstało w grudniu 1940 r. Początkowo było otwarte i składało się z trzech części (mieszkańcy dwóch mniejszych zostali przesiedleni w listopadzie 1941 r.; odtąd obejmowało jedną zamkniętą dzielnicę). Na przełomie października i listopada 1942 r. jego mieszkańcy zostali wywiezieni do obozu zagłady w Treblince i zamordowani (około tysiąca pozostało przez kilka kolejnych miesięcy w tzw. małym getcie; część zgłosiła się do wyjazdu do getta w Ujeździe, skąd niemal natychmiast trafili do Treblinki, pozostałych w maju 1943 r. wywieziono do obozów pracy w Bliżynie i Starachowicach¹⁷). Tylko nielicznym udało się przeżyć wojnę. Sytuacja polityczna w PRL zaś nie sprzyjała odtworzeniu społeczności żydowskich (po kolejnych falach emigracji pozostało niewiele Żydów, skupiających się w dużych miastach). Dziś w Tomaszowie nie ma wspólnoty żydowskiej¹⁸.

Pamiętką po jednej z najliczniejszych wspólnot narodowych i wyznaniowych Tomaszowa są zachowane dokumenty, fotografie, przedmioty związane z życiem codziennym. Dziś stanowią rzadkość. Około trzydziestu obiektów (nie licząc fotografii wykonanych w Tomaszowskiej Fabryce Sztucznego Jedwabiu, na których pojawiają się założyciele tego zakładu pochodzenia żydowskiego) związanych ze społecznością żydowską posiada Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim. Są to zabytki niezwykle istotne dla historycznej wiedzy o wielokulturowej epoce dziejów miasta.

Najstarszym jest zapewne dokument (MT/H/2192) dotyczący oszacowania kosztów budowy bożnicy, szpitala, szkoły i łaźni żydowskiej w Tomaszowie Mazowieckim, sporządzony w Warszawie w kwietniu 1847 r. Dokument sporządzony na niebieskim papierze, odręcznie, atramentem, w języku polskim. We wstępnej części wymieniono obiekty, których koszty budowy szacowano, poniżej w tabeli wymieniono potrzebne do budowy materiały, wraz z podaniem ich ilości i kosztów.

Niewiele młodsze są dziewiętnastowieczne pieczęcie (znajdujące się w zbiorach numizmatycznych): fabryki wyrobów tkackich Nachemii (Nechemiasza) Leichtera w Rawie Mazowieckiej (sygn. MT/H/N/15) – z napisem polskim oraz dozoru bóżniczego w Białej Rawskiej (sygn. MT/H/N/13) – z napisem rosyjskim (najprawdopodobniej pieczęć polskojęzyczna pochodzi sprzed powstania styczniowego, rosyjskojęzyczna jest późniejsza).

Napisami w języku rosyjskim opatrzone także matrycę (sygn. MT/H/1787) do stemplowania bel materiału z Mechanicznej Fabryki Wyrobów Wełnianych Morgensterna i Kempnera z II połowy XIX w. Jest ona prezentowana na ekspozycji stałej poświęconej dziejom Tomaszowa.

¹⁶ Tamże, s. 139.

¹⁷ A. Sitarek, *Zagłada tomaszowskich Żydów w czasie II wojny światowej*, [w:] *Historia tomaszowskich Żydów*, red. A. Kędziński, Tomaszów Mazowiecki 2012, s. 66.

¹⁸ B. Yaari, *Przedmowa*, [w:] *The Jewish Cemetery Tomaszow-Mazowiecki. Żydowski Cmentarz*, red. B. Yaari-Wald, Tel Aviv 1996, s. XXXII.

Najwięcej zabytków żydowskiej proweniencji pochodzi z dwudziestolecia międzywojennego. W latach dwudziestych wykonano w Mediolanie zdjęcie portretowe (sygn. MT/H/1786) Zygmunta Toeplitza¹⁹, członka zarządu Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu. Do urzędowych dokumentów należy wydane 12 lipca 1927 r. przez Sąd Okręgowy w Piotrkowie sprostowanie (sygn. MT/H/1777) w akcie urodzenia Szai Szafmana (zamieszkałego w Tomaszowie przy ul. Polnej 6), którego nazwisko zapisano w 1902 roku błędnie jako „Szufman”.

Zachowało się niewiele przedmiotów związanych z życiem codziennym. Należy do nich widokówka (sygn. MT/H/1700) przedstawiająca Barbakan i Bramę Floriańską w Krakowie (opłacona znaczkiem o nominale 15 gr – zgodnie z opłatą za kartkę pocztową – z portretem Henryka Sienkiewicza, wydanym w 1928 r.²⁰) wysłana 3 lipca 1930 r. z Krakowa do J. Rajzbauma, zamieszkałego w Tomaszowie Mazowieckim przy ul. Krzyżowej 6. Tekst pisany w języku jidysz rozpoczyna się słowami „Libe eltern” (Kochani rodzice), na końcu znajduje się dopisek w języku polskim: „Serdeczne ukłony zasylam wszystkim znajomym i koleżankom”. Muzeum posiada też torebkę na zakupy (MT/H/1820) firmy Z. Międzygórski, mieszczącej się przy ul. Św. Antoniego 5. Najprawdopodobniej pochodzi ze sklepu Zalmana Międzygórskiego (zamordowany w 1942 r. w Treblince w wieku ok. 40 lat²¹). Firma polecała „w wielkim wyborze pończochy, skarpetki, rękawiczki, bielizny, trykotaże, chustki, szelki, szaliki”. Ulotkę wydrukowała warszawska drukarnia „Błyskawica” przy ul. Nowolipki 21.

Ciekawym obiektem jest też budzik wykonany w zakładzie M. Szajewicza przy pl. Kościuszki 25 w Tomaszowie Mazowieckim (być może tożsamy ze złotnikiem Mordechajem Szajewiczem, figurującym na liście ofiar Holokaustu izraelskiego Instytutu Yad Vashem²²). Wykonany jest z blachy niklowanej. Tylne ścianki budzika wykonana z blachy mosiężnej. Tarcza wykonana z papieru. Oprócz tarczy głównej widoczne są dwie tarczki mniejsze. Ponad osią wskazówek znajduje się tarczka budzika, poniżej osi tzw. sekundnik. Z lewej strony osi widoczny napis „M. Szajewicz”, z prawej strony osi napis „Tomaszów-Maz. Pl. Kościuszki 25”. Na tylnej ściance budzika kluczyki i pokrętła oznaczone „Budzik” i „Czas”, poniżej litery „G – F” i regulacja „Prędej – wolniej”. U góry tylnej ścianki wydrapana (igłą?) data „16.I.39” (być może jest to data zakupu budzika).

W zbiorach Muzeum zachowała się półlitrowa, wykonana z brązowego szkła butelka od piwa z tomaszowskiego browaru (sygn. MT/H/1630). Wprawdzie był on własnością niemieckiej rodziny Knothe, jednak butelkę wyprodukowała należąca do żydowskiej spółki akcyjnej huta

¹⁹ Zygmunt Toeplitz (ur. 13 marca 1864 r. w Żychlinie, zm. 28 kwietnia 1934 r. w Warszawie), kawaler komandorii Polonia Restituta i Orderu Korony Belgijskiej, był dyrektorem zakładów „Solvay” oraz prezesem ich Rady Nadzorczej w Rosji i w Polsce, a także prezesem rady nadzorczej fabryki Poznańskiego w Łodzi; K.T. Toeplitz, *Rodzina Toeplitzów. Książka mojego ojca*, Warszawa 2004, s. 143-152, 365; M. Bajer, *Toeplitzowie*, „Forum Akademickie” 2006, nr 2, <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2006/02/toeplitzowie/> [dostęp: 24.09.2018]; <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/people.7878.html> [dostęp: 24.09.2018].

²⁰ „Dziennik Ustaw RP” 1928, nr 84, poz. 746.

²¹

https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=miedzygorski&s_firstName=&s_place=tomaszow&s_dateOfBirth=&s_inTransport= [dostęp: 19.09.2018].

²²

https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=szajewicz&s_firstName=&s_place=tomaszow&s_dateOfBirth=&s_inTransport= [dostęp: 19.09.2018].

„Feniks” w Piotrkowie Trybunalskim (istniejąca od 1923 r.)²³. Na szkłe wytłoczono nazwy obu firm.

Z okresu międzywojennego pochodzi odznaka Żydowskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Polsce (MT/H/N/720). Posiada napisy wyłącznie w językach hebrajskim i jidysz (nazwa towarzystwa w dwóch językach oraz hebrajskie zawołanie „chazak we emac” (bądź silnym i krzepkim, bądź silny i odważny), będące też dewizą żydowskiego skautingu²⁴. Odznakę wytłoczono w blasze miedzianej. Z kolei medal Żydowskiego Towarzystwa Gimnastyczno-Sportowego w Tomaszowie Mazowieckim²⁵ z 1930 r. (MT/H/N/978) opatrzony jest wyłącznie polskim skrótem nazwy organizacji. Przedstawia jadących kolarzy i wręczany był zapewne zwycięzcom w wyścigu. Wykonany został z posrebrzanego mosiądzu.

Książka (Georg Fink, *Jestem głodny*, Towarzystwo Wydawnicze „Rój”, Warszawa 1933, ss. 280) z pieczętką (MT/H/2152) organizacji „Akiba” (można spotkać też zapis „Akiwa”). Był to ruch młodzieżowy (działający także w Tomaszowie) łączący idee socjalizmu i postulat odbudowy państwa żydowskiego w Palestynie. Działała w nim m.in. Hinda vel Halina Rubinek (1924-1943), uczestniczka tajnego nauczania w getcie tomaszowskim, członkini organizacji bojowej „Frajhajt” i łączniczka Żydowskiej Organizacji Bojowej (ur. 21 maja 1924 r. w Tomaszowie Mazowieckim, zginęła 19 marca 1943 r. w Krakowie lub 23 marca 1943 r. w Auschwitzu)²⁶.

Z 1935 r. pochodzi świadectwo ukończenia drugiej klasy Szkoły Powszechnej nr 7 w Tomaszowie przez Chaję Pakin (ur. 11 grudnia 1926 r. w Tomaszowie) (sygn. MT/H/2207).

W naszych zbiorach znajduje się też kilka żydowskich amuletów zwanych „hamsa”. Przedstawiają otwartą dłoń – odwzorowaną realistycznie (sygn. MT/H/2185) lub stylizowaną, z wpisanym hebrajskim słowem „chai” (życie), kwiatem i rybami (sygn. MT/H/2259) oraz ręce trzymające ukoronowane serce (sygn. MT/H/2184). Wykonane zostały z mosiądzu w okresie międzywojennym; według informacji ofiarodawców pochodzą z żydowskich mieszkań w Tomaszowie i Inowłodzu, gdzie zawieszano je na ścianie zwróconej w kierunku Jerozolimy. Dziś podobne talizmany znane są przede wszystkim w Izraelu oraz krajach arabskich. Mają chronić od złego (także przed „złym okiem”), dodawać sił witalnych, pozytywnej energii, przynosić szczęście; symbolizują też otwartość oraz szczerą noszącego. Symbol ten wywodzi się jeszcze z czasów starożytnej Mezopotamii i Kartaginy, gdzie uznawano go za uniwersalny znak ochronny. Później przejęły je kultury żydowska i muzułmańska. W judaizmie często nazywa się hamse także ręką Miriam, mając na myśli siostrę Aarona oraz Mojżesza²⁷.

Interesującą pamiątką wielokulturowego współżycia ludności Tomaszowa i okolic jest album ze znaczkami z kwest ulicznych z lat 1915-1923 (sygn. MT/H/2144), dokumentujących

²³ D. Warzocha, *Piotrkowskie judaika. Przewodnik*, Łódź 2017, s. 105-106.

²⁴ Por. J. Britman, D. Mańka, *Skauting żydowski w Rzeczypospolitej*, <http://www.fzp.net.pl/historia/skauting-zydowski-w-rzeczypospolitej> [dostęp: 24.09.2018].

²⁵ ŻTGS założył fabrykant Samuel Steinman (1869-1933) w 1911 r.; K.T. Witeczak, *Słownik biograficzny...*, s. 230.

²⁶ K.T. Witeczak, *Słownik biograficzny...*, s. 198-200.

²⁷ <https://sklepikjudaica.pl/hamsy,k55,11.html> [dostęp: 19.09.2018].

zaangażowanie w działalność społeczną i charytatywną rodziny Grochulskich ze Smardzewic. Wśród około 160 znaczków (będących popularnym na początku XX wieku dowodem złożenia datku na określony cel) jest kilka wydanych przez żydowski Związek Pomocy Robotników i Strzeżę Robotniczą oraz Frakcję Ludową „Ceirej Syjon” w Tomaszowie (kwestowano na cele oświatowe i wsparcie dla biednych). Na podkreślenie zasługuje fakt, że także Polacy wspierali żydowskie akcje charytatywne (na znaczkach są napisy dwujęzyczne lub tylko w jidysz). Właściciele albumu, kierując się poczuciem wspólnego dobra, składali datki także na dom starców gminy ewangelickiej oraz akcje charytatywne firmowane przez polskie ugrupowania różnych orientacji (od Związku Ludowo-Narodowego po Polską Partię Socjalistyczną).

Na uwagę zasługuje też „Informator Skarbowy m. Łodzi i województwa łódzkiego”, wydany w Łodzi w 1932 r. (sygn. MT/H/1477). Wymieniono w nim członków komisji szacunkowych i odwoławczych ds. podatków działających w województwie łódzkim, w tym tomaszowskich Żydów. W skład komisji szacunkowej ds. podatku przemysłowego Ekspozytury Brzezińskiego Urzędu Skarbowego w Tomaszowie wchodził m.in. Chaim Benglerowicz (pl. Kościuszki 7), Samson Koszerowski²⁸ (ul. Św. Antoniego 14) i Majlech Pakin (pl. Kościuszki 15). Zastępcami członków byli Szymon Ferber (ul. Wieczność 1 – dziś ul. Słowackiego), Samuel Wołkowicz (ul. Mościckiego 2) i Henoch Landsberg (pl. Kościuszki 22). Członkami komisji szacunkowej ds. podatku dochodowego przy Ekspozyturze Brzezińskiego Urzędu Skarbowego w Tomaszowie byli m.in. Aron Lichtenstein (pl. Kościuszki 15), Samson Koszerowski (ul. Św. Antoniego 38 [sic! W innym miejscu podano inny nr domu]) i Hersz Gerenstat (ul. Św. Antoniego 8), zastępcami zaś Jakub Rozenblum (ul. Handlowa 20) i Chaim Benglerowicz (pl. Kościuszki 7). W komisji odwoławczej ds. podatku dochodowego dla Urzędów Skarbowych powiatowych woj. łódzkiego Tomaszów reprezentował Władysław Landsberg²⁹.

Kilka zabytków związanych jest z tragicznym losem polskich Żydów w czasie II wojny światowej. Unikatem w skali krajowej jest przekaz odbiorczy paczki (sygn. MT/H/2162) wysłanej w sierpniu 1941 r. przez Leona Badowera z Ropczyc do Józefa Badowera przebywającego w getcie tomaszowskim (ul. Wieczność 43/45). Na odwrocie dokumentu znajduje się pieczęć Wydziału Poczтового Rady Starszych Ludności Żydowskiej w Tomaszowie Mazowieckim.

Z lat okupacji pochodzi kilka zdjęć, m.in. przedstawiające przesiedlenie Żydów z powiatu tomaszowskiego do getta w Tomaszowie oraz Żydów tomaszowskich przy pracy, być może na terenie miejscowego getta (sygn. MT/H/2005/1, MT/H/2005/2). Data (1941 r.?) ani dokładne miejsce wykonania zdjęć nie są znane. Dwie inne fotografie (sygn. MT/H/1994/14, MT/H/1994/15), przedstawiające Żydów tomaszowskich podczas pracy fizycznej, wykonane

²⁸ Szamsze (Szymsze) vel Samson Koszerowski (ur. 28 czerwca 1895 r. w Tomaszowie, zm. 9 października 1941 r. w Auschwitzu) – majster szewski, właściciel zakładu obuwniczego, prezes tomaszowskiego Bundu, w latach 1934-1939 radny Rady Miejskiej w Tomaszowie Mazowieckim, K.T. Witczak, *Słownik biograficzny...*, s. 139-140.

²⁹ Władysław Landsberg (ur. 24 sierpnia 1888 r. w Tomaszowie, zm. 15 stycznia 1941 r. w Warszawie), prawnik, adwokat, przemysłowiec, wydawca „Kuriera Tomaszowskiego”, w latach 1927-1939 radny (1931-1934 przewodniczący) Rady Miejskiej w Tomaszowie Mazowieckim, komendant stowarzyszenia kombatanckiego „Legion im. pułkownika Berka Joselewicza”, K.T. Witczak, *Słownik biograficzny...*, s. 154-155.

zostały prawdopodobnie w „małym getcie” w 1943 r. Znalazły się wśród licznych fotografii wykonywanych w czasie II wojny światowej przez nieznanego z nazwiska Niemca w Tomaszowie i okolicach (są wśród nich m.in. zdjęcia z wizyty Hansa Franka). Ten zaś oddał je do wywołania u Michała Kozłowskiego, właściciela zakładu fotograficznego w Konewce koło Spały. Kozłowski wykonał odbitki także dla siebie i dziś są unikatowym dokumentem okupacyjnej rzeczywistości.

Z getta tomaszowskiego pochodzi też ołowiana plomba z Gwiazdą Dawida (sygn. MT/H/2180), znaleziona przy ul. Wschodniej.

Inną pamiątką tragicznych dziejów polskich Żydów, choć niezwiązaną bezpośrednio z Tomaszowem, są wyemitowane w getcie łódzkim monety z 1943 r. o nominale 5 marek (sygn. MT/H/N/871) i 10 marek (sygn. MT/H/N/419). Ta forma pieniądza służyła izolacji getta i pozbawieniu jego mieszkańców własności. Projektantem wymienionych monet był Pinkus Szwarz, a wybijano je w aluminium (uzyskiwanego z odpadów, podobno nawet z wraków samolotów) w *Metallabteilung I* przy ul. Łagiewnickiej w Łodzi³⁰. Według informacji katalogowych wybito 800 tys. monet 5-markowych i 100 tys. 10-markowych³¹.

Niewiele obiektów pochodzi z wczesnego okresu powojennego, gdy nieliczna społeczność żydowska mieszkała w Tomaszowie Mazowieckim. Istnienie sklepu kolonialno-spożywczego Józefa Kona przy ul. Św. Antoniego 14 zaświadcza ulotka z 1946 r. (sygn. MT/H/2278) Informuje o obniżce cen, zredagowana jest w stylu przywodzącym na myśl dwudziestolecie międzywojenne („Mam zaszczyt podać do ogólnej wiadomości Szanownej Klienteli...”), tylko ceny wskazują na niską siłę nabywczą złotówki (np. 1 kg cukru – 176 zł, 1 kg mąki – 55 zł, 1 kg soli – 8 zł, pudełko zapalek – 3 zł, tyle samo kostki bulionowe „Maggi”, natomiast wino „wszystkie gatunki – flaszka” 180 zł). Ulotkę wydrukowała tomaszowska drukarnia „Mazowiecka”. Sklep J. Kona był jednym z ostatnich sklepów żydowskich w powojennym Tomaszowie Mazowieckim. Ciekawostką jest, że pełnił funkcję „konsumów” dla funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej i Urzędu Bezpieczeństwa, co tłumaczy wyszczególniony w ulotce bogaty asortyment towarów³².

Muzeum posiada też nieliczne dokumenty dotyczące Żydów: dziennik korespondencji Komitetu Żydowskiego w Tomaszowie z lat 1946-1963 (sygn. MT/H/2182) obejmujący 171 ponumerowanych stron oraz postanowienia (sygn. MT/H/2208/1-6) wydane w październiku i listopadzie 1946 r. przez Sąd Grodzki w Tomaszowie na wniosek Chany Rotblat (ur. 8 września 1921 r. w Warszawie, zamieszkałej w Tomaszowie przy ul. Jerozolimskiej 5) w sprawie stwierdzenia daty i miejsca urodzenia wnioskodawczyni oraz stwierdzenia śmierci jej krewnych zmarłych (zamordowanych?) w tomaszowskim getcie w 1942 r. Dokumenty wystawiono na przedwojennych blankietach, używając przedwojennej pieczęci z Orłem w koronie (przeznaczonej do laku, w tym przypadku użytej do tuszu) – najwidoczniej była to

³⁰ J. Chałupski, *Monety łódzkiego getta*, <https://e-numizmatyka.pl/porta1/strona-glowna/monety/lista-artykulow/Monety-lodzkiego-getta.html> [dostęp: 25.09.2018].

³¹ J. Parchimowicz, *Katalog monet polskich obiegowych i kolekcjonerskich od 1916*, Szczecin 2004, s. 15-16.

³² T. Wołczyk, *Monografia tomaszowskiej jednostki Milicji Obywatelskiej i Służby Bezpieczeństwa*, t. I-II, Tomaszów Mazowiecki 1989, s. 294-295 (kopia maszynopisu w zbiorach Biblioteki Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego).

jedyna zachowana pieczęć, a nowej jeszcze nie sporządzono. Uzupełnieniem tych dokumentów są pokwitowania opłacenia podatku spadkowego 12 listopada (lub grudnia – data na stemplu nieczytelna) 1946 r. (sygn. MT/H/2208/7).

W zbiorach Biblioteki Muzeum znajdują się nieliczne egzemplarze przedwojennej prasy tomaszowskiej, w której wydawaniu udział mieli przedstawiciele społeczności żydowskiej: dwujęzyczny (w językach polskim i jidysz) miesięcznik społeczno-literacki „Tomaszów” (nr 1 z maja 1936 r., sygn. 7737), wydawany przez Samuela Rzeszewskiego³³ pod redakcją tegoż i Nota Goldkranca, a także kilka numerów „Echa Mazowieckiego” z 1927 r. (sygn. 299, 1511, 6206) wydawanego w języku polskim przez Benona Badowera³⁴. Szczególnie ciekawy jest numer specjalny o objętości 60 stron (z uwagi na bogatą szatę graficzną drukowany w Łodzi), wydany z okazji otwarcia gmachu Magistratu (planowano przybycie Ignacego Mościckiego, jednak z uwagi na stan zdrowia prezydent Rzeczypospolitej nie przybył wówczas do Tomaszowa). Biblioteka posiada także kilka publikacji dotyczących dziejów tomaszowskich Żydów, które przywołuję wyżej w przypisach.

dr Daniel Warzocha

asystent działu historyczno-numizmatycznego

³³ Na temat Samuela vel Szmula Chaima Rzeszewskiego (1904-?) zob.: K.T. Witczak, *Słownik biograficzny...*, s. 203.

³⁴ Na temat Benona Józefa vel Beniamina Joska Badowera (1903-1942?) zob.: K.T. Witczak, *Słownik biograficzny...*, s. 29-31.